

ЖАНР ЛІТЕРАТУРНОЇ КАЗКИ В ТВОРЧОСТІ О. С. ПУШКІНА («КАЗКА ПРО ВЕДМЕДИЦЮ»)

Незавершена «Казка про ведмедицю» («Сказка про медведиху») — одна з шести казок О. С. Пушкіна. В першій половині 19 сторіччя йшов процес формування жанру літературної казки, викристалізовувалось поняття про таку категорію, як народність літератури. Яким чином письменник вбирає, трансформує матеріал усної народної творчості? Тоді існувала точка зору, згідно з якою заперечувалась сама можливість літературної обробки фольклорних джерел. У вирішенні цієї культурологічної проблеми (бо вона охоплює і інші види мистецтва) максималістську позицію займав В. Г. Белінський, який був впевнений у недоторканості народної творчості («наше дело — списать их (произведения фольклора) как можно вернее под диктовку народа, а не подновлять и переделывать»; «Народные сказки хороши и интересны так, как создала их фантазия народа, без перемен, украшений и переделок» [1, 236]), тобто вважав головною функцією фольклориста-письменника запис і публікацію текстів.

Незважаючи на такий негативізм, літературна казка продовжувала розвиватися (достатньо назвати прізвища В. Даля, К. Ершова, В. Жуковського, В. Одоєвського).

Звертання Олександра Сергійовича Пушкіна до різних жанрів світового фольклору було плідним і багатоаспектним. Він використовує мотиви і образи української усної народної творчості («Козак», «Полтава»), молдавської («Кирджалі», «Чорна шаль»), татарської («Бахчисарайський фондан»), черкеської («Кавказький полонений»), шотландської («Бенкет під час чуми», «Сцени з лицарських часів») та ін.

О. С. Пушкін, який був прекрасним знавцем, інтерпретатором, збирачем російського фольклору, одним з перших з 19 століття відтворив епічне народне віршування в своїх «казках» і «піснях» («Пісні західних слов'ян»). Серед його сучасників, які теж віртуозно володіли народним віршуванням, — О. Бестужев, К. Рилєєв, О. Кольцов. В «Казці про попа та його працівника Балду» О. Пушкін використовує іншу форму організації віршованої мови, яка пов'язана

з народною традицією, — райошний вірш.

У 19 сторіччі пильне вивчення фольклору призводить до більш витонченого, ніж у 18-му, осягання народного віршування. В період класицизму інтерес до фольклору обмежується переважно жанром пісні, в передромантичний час частішають спроби імітації народного віршування — не тільки пісенного, а й епічного.

Тонічна система віршування, «яка ґрунтується на сумірності наголосів в віршорядках» [2, 688], репрезентована творчості народу в деяких жанрах тактовиком («міжсистемна форма віршування, основою сумірності в якій є ізохронізм віршорядків і таке розташування слів у них, яке уможливило їх членування на тексти» [2, 671]). У вільному ритмі тактовика можуть зустрічатися і 5-наголошені вірші, і пео́ни, і навіть хорей. Характерним для уявленнь літераторів 19 сторіччя про специфіку ритмізації в фольклорі є зауваження М. Карамзина про розмір його «богатирської» казки «Ілля Муромець». («В рассуждении меры скажу, что она совершенно русская. Почти все наши старинные песни писаны такими стихами.») Але письменник використовує не тонічне віршування, властиве російським билинам і казкам, а чотиристопний хорей з окремими надсхемними наголосами на останніх складах:

*Нам другие сказки надобны,
Мы другие сказки слышали
От своих покойных мамушек* [3, 75].

Таким чином, склалась традиція використання хорейних строф для відтворення фольклорного віршування.

Набагато ближчими до ритму тактовика були агітаційні пісні О. Бестужева і К. Рилеева. Вершиною у літературній інтерпретації народної пісні стала творчість О. Кольцова. Він використовує короткі віршорядки, переважно білими вірш, і найбільш своєрідним в нього виявився 5-складник.

Епічне народне віршування досконало опанував О. С. Пушкін. Його «Пісні західних слов'ян» і «Казка про рибалку та рибку» написані 3-наголошеним тактовиком з жіночими закінченнями без рими і домінуванням 2-складових анакруз (наголошені склади на початку віршових рядків, які передують першому метричному наголосу).

В «Казці про ведмедицю» поет використовує 3-наголошений тактовик з переважанням дактилічних клаузул:

*Как весенней теплою порою
Из-под утренней белой зорюшки,
Что из лесу, из лесу дремучего
Выходила бурая медведиха
Со милыми детушками медвежатами* [4, 426].

Тактовик — новаторська для російської літератури форма, бо його ритмічна структура протистоїть як канонам архаїчного віршування, так і домінуючого тоді силабо-тонічного, порушує рівноскладовість метричного віршування (хоча паузні форми віршування зустрічаються, наприклад, і у Державіна, і у Жуковського). Про продуктивність, великі можливості цієї форми свідчить бурхливий розвиток тонічних систем наприкінці 19 — на початку 20 ст. /3/

Час створення незакінченої «Казки про ведмедицю» дослідники відносять до 1830 р. /5/. Сюжетний мотив, пов'язаний із відвіданням овдовілого ведмеда лісовими тваринами, є інтерпретацією народної «старини», яка була відома О. Пушкіну зі збірки казок В. Льовшина (1780-1783) і в усних переказах. Окрім збірки Льовшина, Пушкін був обізнаний і з іншими публікаціями фольклорних текстів. В його бібліотечі (за описом Модзалевського) є такі видання, як «Давні російські вірші» Кирші Данилова, збірка народних пісень М. Чулкова та інші.

Казка не закінчена, в рукопису не проставлена дата і немає титулу, тому видавницька традиція розташовувати її після «Балади» досить умовна. Між іншим, «Ведмедиця» — це один із небагатьох задумів, які були втілені повністю восени 1830 р., в період майже фантастичної творчої продуктивності поета.

Серед вересневих болдінських творів, окрім «Казки про ведмедицю», є принаймні один, тісно пов'язаний із фольклорними мотивами. Це вірш «Біси», в якому збережене характерне для народної билички (малий епічний прозаїчний жанр) міфологічне уявлення про злих духів — агентів диявола, котрі не тільки небезпечні як амбівалентні фольклорні персонажі, але й абсолютно підпорядковані силам зла. З точки зору християнства, зло — не природна сутність бісів, а результат їхнього вільного, але помилкового вибору. У вірші Пушкіна біси є втіленням ірраціональної, не підвладної людині злої сили. Між іншим, за середньовічними уявленнями, біси могли з'явитись людині у вигляді хижака (ведмідь, вовк) або «нечистої» (з точки зору обивателя) тварини — жаби.

Існують не тільки книжкові джерела звернення поета образу ведмедя: відомо, що Олександр Сергійович, кожен раз жив у Михайловському та Болдині, уважно слухав і занотував розповіді місцевих оповідачів. Тим більше, що село Сергачьського повіту, до якого відносилось розташоване в сусідстві з Болдиним пушкінське село Кистеньово, здавна займались дресируванням ведмедів, навчали їх різним «штучкам». Звідси вчені ведмеді з жожаками мандрували по базарам та ярмаркам (нещасних об'єктів дресирування жарто називали «сергачькими панамі»), іноді відходячи на сотні верст.

Ведмідь та ведмедиця, відображені у віруваннях язичників увічнені у назвах найважливіших сузір'їв.

Супутниця Артеміди Калісто, перетворена на ведмедицю, поміщена Зевсом на небо як сузір'я Великої Ведмедиці. Також ведмедиця зустрічається в почті Афродіти, вона з'являється на жертovníку, замінюючи Іфігенію. [Див.: 6]

У Росії культ бога Велеса на півночі, на Поволжі, поєднується з культом ведмедя («волохатого»), звідси — давня назва сузір'я Плеяди — Волосині. Найбільш давня форма найменування перевертня у слов'ян — Волкодлак (вовкулак) — є поєднанням назв вовка та ведмедя. [Див.: 7]

Ведмідь та Ведмедиця — персонажі, що широко представлені в російському фольклорі. Саме ведмедиця звичайно виступає у казках як перетворена героїня: це і зачарована королівна, і дванадцять зачарованих дівчат. Ведмідь у казках про тварин стає жертвою обдурення лисиці; виступає як невдачливий партнер мужика, що вирощує ріпу та пшеницю; може товаришувати зі свійськими тваринами (з собакою). Іноді він — втілення руйнівної сили («Теремок»); господар лісу він може дати притулок добрій дівчині і народити за привітність, а лиху — з'їсти. Ведмідь в російських казках може одружуватися з дівчиною, реалізуючи архаїчний інститут екзогамії; в збірці О. М. Афанасьєва зафіксовано казку, в якій від подібного шлюбу народжується син («Медведко, Усиня, Гориня та Дубиня богатири» [8, №14]). В найбільш архаїчних казках ведмідь представлений як чордовисько із залізною шерстю, що пожирає царських дітей.

Фольклорні уявлення про ведмедя відображені в романі О. С. Пушкіна «Євгеній Онегін». У сні Тетяни ведмідь ви-

ступає як чарівний помічник (серед яких в репертуарі російських казок зустрічаються кінь, вовк, орел, Мороз та інші). Головна його функція тут — здійснити посередництво між двома світами. При цьому сон відтворює і інші важливі образи чарівної казки — ліс, річку (струмок). Дрімучий ліс — вхід до потойбічного простору, а переправа є найважливішим композиційним елементом казки, етимологічно пов'язаним з переміщенням героя з одного світу до іншого. Чарівний помічник — вожатий (як говорив В. Пропп — «вожатий душі» [9]) — допомагає Тетяні здійснити небезпечну подорож, яка прояснює сьогоденну ситуацію і дає невтішний прогноз на майбутнє. Цікаво, що розділ із «Капітанської дочки», де Пугачов з'являється майже як чарівний рятувальник Гриньова під час бурану, має таку ж саму назву — «Вожатий». Ведмідь — об'єкт жорстокої забави і засіб випробування мужності героя — з'являється і в повісті «Дубровський». Але це вже не володар лісу, а іграшка у руках людини, тому його вбивство втрачає міфологічні конотації.

Перша та друга частини «Казки про ведмедицю» Пушкіна відтворюють відомий сюжетний мотив казок про тварин, пов'язаний із зіткненням людини і дикої тварини (за класифікацією А. Аарне, М. П. Андрєєва, В. Проппа). Сюжет веде походження від найдавніших уявлень про стосунки людини з непізнаними силами дикої природи, які пов'язані з антропоморфним втіленням тотемної тварини і з порушенням заборони завдавати їй шкоду. Подібний сюжет мав утилітарно-практичне значення: таким чином формувалася система заборон і правил поведінки в світі, який фантастично сприймався архаїчною свідомістю.

У цих частинах казки зображене полювання на ведмедицю з ведмежатами: селянин вбиває ведмедицю і забирає її дітей; в третій частині мисливець повертається додому і вихваляється здобиччю.

У казках такого типу («Ведмідь — липова нога») тотемна тварина представлена як втілення стихійних сил дикої природи, носій прихованої загрози для людини. Викладення подій у такій казці об'єктивно, виключає моральну оцінку того, що відбувається.

У «Казці про ведмедицю» переосмислюється функція оповідача, який відмовляється від індиферентності і виражає емоційне співчуття до жертви насильства — ведмедиці.

Світ людини протиставлений природі, в якій існує своє-

рідна гармонія:

*Выходила бурая медведиха
Со мильми детушками медвежатами
Погулять, посмотреть, себя показать* [4, 426].

І як контраст:

*Отколь ни возьмись, мужик идет,
Он во руках несет рогатину,
А нож-то у него за поясом* [4, 427].

Третя частина показує людський світ; це лаконічний ка-рен з лексичними повторами на кінці рядків, які римують-ся: «подарочек», «рублев». Підкреслюється грубий прагма-тизм вбивці; в цілому це протиставлення ліричній стихії пер-шої частини, присвяченій зображенню світу природи (на-відголос вульгарно-соціологічних характеристик можна розціни-ти висновки видатного українського пушкініста Р. М. Волков-а про «положительный образ мужика» [10, 58]).

Четверта незакінчена частина зображує журбу «ведмеді-чорнобурого» (при цьому використовуються окремі елемен-ти жанру обрядової поезії – голосіння – система звернень, постійних епітетів) і збирання тварин на раду. Як і в попе-редніх фрагментах, рима з'являється періодично, головним-чином, як наслідок синтаксичного паралелізму («сымал» – «поклал»; «закусливые» – «завистливые»), але не виконує організуючої функції, за винятком декількох двовіршів, які наближаються до райошного вірша («Приходил байбак ту-игумен. Живет он байбак позадь гумен»). Активно викорис-товуються анафори («Все-то он ежится, все-то он щети-нится»).

Пушкін вдається до соціалізованого зображення тварин, які прийшли на збіговище: вони зіставляються з представ-никами різних суспільних прошарків:

вовк – «дворянин»,
бобер – «торговый гость»,
ластівка – «дворяночка»,
білочка – «княгинечка»,
лисиця – «подъячиха»,
їжак – «целовальник» і. т. д. [4].

Саме у цій частині зустрічаються збіжності з текстом, який надрукований у збірці Льовшина.

Таким чином, «Казка про ведмедичю», як інші пушкінські казки, увібрала особливості різних фольклорних жанрів (каз-ки про тварин, соціально-побутової, голосіння), являє со-

бою високоталановиту імітацію форм народного віршуван-ня, заклала основи російської віршованої літературної каз-ки.

Діяльність генія – це не тільки інтуїтивне миттєве пізнан-ня істини (В. Г. Белінський говорив молодому Достоевсь-кому: «Вам правда открыта и возведена как художнику»), але й прорив за межі уявлень свого часу. В пушкінській казці переборюється вузькість сучасних поетові екологічних уявлень, пов'язаних із споживацьким відношенням до жи-вої природи. Така загальногуманістична позиція почала ус-відомлюватися лише в 20 столітті.

Серед попередників О. Пушкіна – М. В. Ломоносов, який стверджує право усього живого, навіть «мізерного» коника, на своє гідне місце в світі:

*Кузнечик дорогой, коль много ты блажен...
Хотя у многих ты в глазах презренна тварь,
Но в самой истине ты перед нами царь* [11, 120].

Відголос «Казки про ведмедичю» – у собаці, що плаче в вірші Єсеніна, у зайчику М. Рубцова, у коні, що страждає в творах Достоевського, Некрасова, Маяковського, у людсь-ких очах Оленя на картині Піросманішвілі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Белинский В. Г. Собр. соч. в 3-х т. т. – Т. 3. – М., 1948. – 926 с.
2. Літературознавчий словник-довідник. – Київ, 1997. – С. 671, 688.
3. Холшевников В. Е. Что такое русский стих // Мысль, вооруженная рифмами. – Л. 1984. – С. 5-42.
4. Пушкин А. С. Полн. собр. соч.: В 10-ти т. т. – Т. 4 – Л., 1964. – С. 426 – 428.
5. Бозырев П. С. Музей-заповедник А. С. Пушкина. – Л., 1979. – 240 с.
6. Мифологический словарь / Под. ред. Е. М. Мелетинского. – М., 1991.
7. Славянская мифология / Словарь-справочник. – М., 1998. – 320 с.
8. Афанасьев А. Н. Народные русские сказки – Т. 1. – №№ 141, 142. – М., 1985. – С. 336-341.
9. Пропт В. Я. Исторические корни волшебной сказки. – Л., 1946. – 344 с.
10. Волков Р. М. Народные истоки творчества А. С. Пушкина. – Черно-вцы. Черн. гос. ун-т, 1960. – 237с.
11. Ломоносов М. В. Избранное. – М., 1984. – С. 120.